

УДК 94 : 314.15 (=512.19) (477.75) «1855/1859»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.3.447>

*Hlib Sydorov**

EMIGRATION OF CRIMEAN TATARS IN THE SECOND HALF OF THE 1850S BASED ON THE MATERIALS OF CASE FILES ON THE PROVISION OF ASSISTANCE TO THE INHABITANTS OF THE NOVOROSSIIYA REGION

Abstract: After the end of the Eastern (Crimean) War of 1853-1856, a significant part of the Crimean Peninsula's population found itself in a state of profound socio-economic decline. Four years of active hostilities, accompanied by prolonged military quartering and intensive resource requisitions, led to the destruction of the region's economic base and pushed many residents to the brink of survival. To partially compensate for the damages, the 'Main Committee for rendering assistance to the residents of the Novorossiia Region who suffered losses in the war of 1853-1856' was established in Odesa.

The purpose of this article is to analyze these compensation cases as an additional source that details the nature of the economic losses of Crimean Tatars and identifies the administrative factors that stimulated the Great Migration of the second half of the 1850s.

The research is based on newly introduced archival documents from the State Archives of Odesa Region (fund 1, list 230). Despite a massive overall volume of claims, only about 140 were submitted by Crimean Tatars, reflecting a deep distrust of the indigenous population toward the Russian bureaucratic system. The author explores a representative sample of surviving cases covering all strata of the Tatar population: townspeople, peasants, clergy, and nobility. Notably, a significant portion of the applications was filed by women, the vast majority of whom were widows.

The analyzed petitions vividly illustrate the structure of the losses, highlighting the systematic requisition of draft animals and the devastating logging of fruit orchards, which were of strategic importance to the economic well-being of the locals. However, the outcomes of these appeals demonstrate a zero success rate; not a single analyzed case resulted in the assignment of payments, regardless of the applicant's social status or the submission date. Authorities systematically denied compensation using formal pretexts such as 'missed deadlines' or a lack of specific orders from higher authorities. Additionally, special restrictive lists were compiled to deny payments to those on occupied territories or those suspected of collaboration.

In stark contrast to the systemic rejections faced by Crimean Tatars, the imperial administration exhibited selective loyalty by occasionally redistributing resources to Russian nobles. The paper concludes that the bureaucratic strategy of ignoring the needs of the victims, combined with the comprehensive economic ruin, served as a deliberate administrative tool. The absence of real compensation made further agricultural activity impossible, deepening the crisis and serving as a major catalyst for the emigration of the autochthonous population from the peninsula.

Keywords: Crimean War, Crimean Tatars, Great Migration, compensation cases, socio-economic decline, Novorossiia Region, Russian imperial administration, State Archives of Odesa Region

* *Sydorov Hlib* – Postgraduate Student of the Faculty of History and Philosophy, Odesa I.I. Mechnikov National University (Odesa, Ukraine); ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-3344-5172>; e-mail: sydorov@stud.onu.edu.ua

Гліб Сидоров*

ЕМІГРАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1850-Х РР. ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПРАВ ПРО НАДАННЯ ДОПОМОГИ МЕШКАНЦЯМ НОВОРОСІЙСЬКОГО КРАЮ

Анотація: Після завершення Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. значна частина населення Кримського півострова опинилася у стані глибокого соціально-економічного занепаду. Чотири роки активних бойових дій, що супроводжувалися тривалими військовими постанами й інтенсивними реквізіціями ресурсів, призвели до руйнації економічної бази регіону та поставили багатьох мешканців на межу виживання. З метою часткової компенсації збитків в Одесі було створено «Головний комітет для надання допомоги жителям Новоросійського краю, які зазнали втрат у війні 1853-1856 рр.».

Метою статті є аналіз компенсаційних справ як додаткового джерела, що деталізує характер економічних втрат кримських татар і виявляє адміністративні чинники, які стимулювали Велику міграцію другої половини 1850-х рр.

Дослідження ґрунтується на нововведених архівних документах з Державного архіву Одеської області (фонд 1, опис 230). Попри величезний загальний обсяг позовів, лише близько 140 з них були подані кримськими татарами. Автор досліджує репрезентативну вибірку збережених справ, що охоплюють усі верстви татарського населення: міщан, селян, духовенство та дворянство. Примітно, що значна частина заяв була подана жінками, переважна більшість з яких були вдовами.

Проаналізовані прохання наочно ілюструють структуру втрат, висвітлюючи систематичне вилучення тяглової сили та спустошливу вирубку фруктових садів, які мали стратегічне значення для економічного добробуту місцевих жителів. Однак результати цих звернень демонструють нульовий рівень успіху; жодна проаналізована справа не призвела до призначення виплат, незалежно від соціального статусу заявника чи дати подання. Влада систематично відмовляла у компенсації, використовуючи формальні приводи, такі як «пропущені терміни» або відсутність конкретних розпоряджень від вищого керівництва. Крім того, складалися спеціальні обмежувальні списки, щоб відмовити у виплатах тим, хто перебував на окупованих територіях або підозрювався у колабораціонізмі.

На протигагу системним відмовам, з якими зіткнулися кримські татари, імперська адміністрація виявляла вибіркочу лояльність, час від часу перерозподіляючи ресурси на користь російських дворян. У статті робиться висновок, що бюрократична стратегія ігнорування потреб потерпілих, у поєднанні з повною економічною руїною, слугувала свідомим адміністративним інструментом. Відсутність реальної компенсації унеможливила подальшу сільськогосподарську діяльність, поглиблюючи кризу, та виступаючи основним каталізатором еміграції автохтонного населення з півострова.

Ключові слова: Кримська війна, кримські татари, Велика міграція, компенсаційні справи, соціально-економічний занепад, Новоросійський край, російська імперська адміністрація, Державний архів Одеської області

* Сидоров Гліб Володимирович – аспірант факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-3344-5172>;
e-mail: sydorov@stud.onu.edu.ua

Вступ. Після завершення Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. значна частина населення Кримського півострова опинилася у стані глибокого соціально-економічного занепаду. Чотири роки активних бойових дій, що супроводжувалися тривалими постійними військовими контингентів та інтенсивними реквізиціями ресурсів, призвели до руйнації господарської бази регіону та поставили багатьох мешканців на межу виживання. З метою стабілізації ситуації та часткової компенсації збитків в Одесі було створено «Головний комітет для надання допомоги жителям Новоросійського краю, які зазнали втрат у війні 1853-1856 рр.».

Метою статті є аналіз компенсаційних справ як додаткового джерела, що дозволяє деталізувати характер господарських втрат кримських татар і виявити адміністративні чинники, які стимулювали Велику міграцію другої половини 1850-х рр.

Огляд джерел і літератури. Очевидно, що тривалий час головною джерельною базою для наукових досліджень з історії кримських татар слугував Державний архів в Автономній Республіці Крим, унаслідок чого значний масив справ у Державному архіві Одеської області (далі – ДАОО) залишався поза увагою науковців. З огляду на повномасштабну агресію Російської Федерації проти України та неможливість для українських дослідників працювати в архівосховищах тимчасово окупованого Криму, особливої актуальності набуває пошук альтернативних джерельних баз. Одне з чільних місць у цьому контексті посідає фонд № 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». Варто зауважити, що матеріали останнього мають унікальну специфіку. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор не лише володів верховними повноваженнями на підвладній території та вирішував ключові регіональні питання, а й виступав посередником між губернською владою та Сенатом. Відповідно, документи цього фонду є особливо репрезентативними для вивчення механізмів формування імперської політики, її трансляції за вертикаллю «зверху вниз», а також зворотної реакції на місцях.

Певна частина матеріалів зазначеного фонду вже введена до наукового обігу. Зокрема, документи щодо створення Таврійського магометанського духовного правління дослідила О.С. Мавріна¹. Джерела з історії ногайців були ґрунтовно проаналізовані В. Грибовським і лягли в основу його дисертаційного дослідження². А.В. Хромов залучив матеріали справ, які висвітлюють формування татарських військових підрозділів, зокрема Лейб-гвардії Кримськотатарського ескадрону³. Водночас справи стосовно політики російської влади щодо татар у період Східної (Кримської) війни були сформовані та зшиті порівняно недавно, тому лише починають увходитися до наукового обігу⁴.

Доцільно зауважити, що в історіографії зазвичай знаходили відображення великі за

¹ Мавріна О.С. Таврійське магометанське духовне правління: невідомі архівні документи до історії створення (1825-1831). *Східний світ*. 2019. № 4. С. 81-102. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2019.04.081>

² Грибовський В.В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX століття: дис... к. іст. н.: 07.00.01; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2006. 211 с.

³ Хромов А.В. Південноукраїнське козацтво XIX ст.: урядові задуми, проекти, втілення (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXXIX); Наук. ред. О.А. Бачинська. Одеса: видавець СПД Бровкін О.В., 2014. 180 с.

⁴ Сидоров Г. Політика та заходи місцевої адміністрації Російської імперії в Криму щодо кримських татар під час Кримської (Східної) війни (1853-1856 рр.): цілі, реалізація та наслідки. *Чорноморська минушина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. 2025. Вип. 20. С. 62-69.

обсягом, узагальнюючі справи, натомість численні малі справи, присвячені локальним казусам і приватним питанням, усе ще чекають на системне дослідження.

Проблема соціально-економічного становища кримських татар і Великої еміграції другої половини 1850-х рр. належить в історіографії до найбільш затребуваних тем, якої торкалася більшість дослідників історії Криму 19 ст. Однак попри значну кількість публікацій, зазначена проблема переважно висвітлюється у загальному описовому ключі: автори перераховують основні чинники міграції, не заглиблюючись у детальний аналіз механізмів адміністративного тиску⁵. Окремо варто відзначити працю Т.Б. Бикової⁶, де ґрунтовно проаналізовано основні процеси та події «довгого 19 ст.» щодо російської політики та реакції на неї кримськотатарського населення. Водночас очевидно, що хронологічний проміжок 1856–1860 рр. досі залишається лакуною, яка потребує нових досліджень.

Найбільш ґрунтовними класичними роботами, присвяченими становищу кримських татар і реалізації політики російської влади у цей період, є праці Г. Левицького⁷, М. Гольденберга⁸ та А. Маркевича⁹. Саме ці дослідження фактично відіграють роль першоджерел, на які спирається абсолютна більшість сучасних авторів. Зазначені праці розкривають різні аспекти проблеми: Г. Левицький акцентує увагу на податковому тиску та земельних питаннях; М. Гольденберг – на ролі духовенства та намірах уряду замінити кримських татар іншими колоністами. Найбільш детально діяльність комітетів із виплати винагороди за воєнні втрати дослідив А. Маркевич. Проте його аналіз охоплює всіх мешканців Таврійської губернії в цілому, що на загальному фоні нівелює специфічні проблеми й особливості становища саме кримськотатарського соціуму.

З огляду на це, залучення нових архівних матеріалів, зокрема документів опису № 230 фонду № 1 ДАОО, дозволяє реконструювати деталі господарського занепаду та виявити додаткові адміністративні чинники, що впливали на еміграційні настрої населення.

Виклад основного матеріалу. Діяльність «Головного комітету...» відображена у матеріалах опису № 230 фонду № 1 ДАОО. Хоча значна частина справ була втрачена, вцілілі документи (понад 1000 позовів) є цінним джерелом для вивчення повоєнного стану краю. Особливу увагу привертає той факт, що з усієї маси звернень лише близько 140 було подано кримськими татарами. Така незначна кількість заяв, зважаючи на етнічну структуру півострова, свідчить не лише про мовний бар'єр чи складність процедур, а й про глибоку недовіру корінного населення до російської бюрократичної системи. Автор виходить із припущення, що вибірки з близько 30 збережених справ, де представлені всі верстви татарського населення, достатньо для реконструкції загальної картини правового та економічного становища кримців у цей період.

⁵ Бикова Т.Б. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 29. С. 29–65; Возгрин В.Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма: в 4 т. Т. 2. Симферополь: Къартбаба продакшн, 2014. 940 с.; Сейдаметов Э.Х. Эмиграция крымских татар в XIX – нач. XX вв. *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 68. С. 30–33.

⁶ Бикова Т.Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 47–67.

⁷ Левицкий Г.П. Переселение татар из Крыма в Турцию. *Вестник Европы*. 1882. № 10. С. 596–639.

⁸ Гольденберг М. Крым и крымские татары. *Вестник Европы*. 1883. Т. 6, кн. 11 (ноябрь). С. 67–89.

⁹ Маркевич А.И. Таврическая губерния во время Крымской войны. Симферополь: Тип. Таврич. губерн. земства, 1905. 265 с.

Аналіз матеріалів прохань дозволяє дослідити структуру втрат – від систематичного вилучення тяглової сили до нищівної вирубки фруктових садів, що мали стратегічне значення для економічного добробуту місцевих господарств. Крім того, документи відкривають малодосліджену сторону проблеми: бюрократичну стратегію ігнорування потреб постраждалих і вибірковість імперської лояльності, що разом із господарською руїною створювало умови для витіснення автохтонного населення з півострова.

На основі загального списку справ заявників можна класифікувати за соціальним станом:

Верстви населення (соціальний статус)

Статус прохачів вказаний приблизно у 145–150 унікальних справах. Найчисельнішими групами є міщани та поселяни.

- Міські стани (близько 59 згадок):
 - *Міщани*: найбільша група – 55 унікальних справ. Представлені мешканцями Бахчисарая, Євпаторії, Керчі й інших міст.
 - *Купці*: 1 справа (Аджі Аслан Бекір оглу).
 - *Почесні громадяни*: 1 справа (Юсуф Монгубі).
- Сільське населення (близько 52 згадок):
 - *Поселяни*: найчастіше фігурують у списку – близько 38 справ (наприклад, Умер Мустафа Оглу, Джеладін Хайредім Оглу й ін.).
 - *Державні селяни*: близько 12 справ (наприклад, Курш Мулла Іслям Оглу, Джатар Мустафа Оглу).
 - *Сільські общини (колективні позови)*: 2 згадки (Альмінська волость Біюк Яславської сборні, с. Каджуккой).
- Духівництво (близько 26 згадок):
 - Включає осіб з титулами: Ефенді, Мулла, Імам, Хатіп або просто «духовного звання». Ця група дуже активна у поданні прошень.
- Дворянство, військові та чиновники (близько 20 згадок):
 - *Мурзи, Беї, Дворяни, Поміщики*: 14 справ. Серед них відомі родини – Балатукови (Муртаза Мурза, Умер Бей), Нагаєви, Караманови, Хункалови.
 - *Військові чини*: відставний унтер-офіцер, хорунжий, поручник, підполковник, ротмістр.
 - *Цивільні чиновники*: колезький реєстратор, губернський секретар, титулярний радник (Зааткаєв).
- Іноземні піддані (3 згадки):
 - Турецько-піддані (Лазар Чеша Баші Оглу, Бедрос Мекеджі Оглу, Алі Гулейман Оглу).

Прикметно, що значну частину звернень подали жінки. Загалом у текстах чітко ідентифіковано 22 жінки, які виступають прохачками (самостійно або як представниці родини). З них більшість складають вдови.

- Вдови (12 осіб):
 - Вдова Каджамема Бехмелі Мухтеба.
 - Вдова дворянка Назіме Султан Ханім Джандатова.
 - Вдова підполковника Біян Султан Балатукова.

- Вдова Алтай Бея енет та Султан Челебі (2 особи).
- Вдова Ханім Рофе.
- Вдова міщанина Бабакаєва Тіпо Біяли.
- Вдова міщанка Зекірієва Альма (уроджена Абраїмова).
- Вдова міщанка Аджі Етне Селямієва.
- Вдова міщанка Анна Юфуди Ерака.
- Вдова Сомника Мустафи Алі Сулебманова Афія.
- Вдова дворянка Девлет Султан Ханім Яшлавська.
- Дружини (5 осіб):
 - Дружина духовного звання Курт-Амана Бенглі Аріфова.
 - Дружина колезького реєстратора Мочинського Сельма Пічей.
 - Дружина міщанина Усейна Моєдіма Оглу Умгульшум.
 - Дружина поручника Джевагер Абдураманчикова.
 - Дружина духовного звання Самура Мулли Османова.
- Доньки, сестри та інші (5 осіб):
 - Донька Саммур Мулли Османова.
 - Рідна сестра Акбіке Рофе.
 - Сале Султан Гірея (уроджена Балатукова).
 - Сальє Абдул Джамілова.
 - Дворянка Юліанна Скутаро. (особисто підтримувала позов татар)

Відсутність прохань від селянок може пояснюватися як загальною неписьменністю цієї верстви, так і консервативним патріархальним укладом сім'ї. Слід зазначити, що, за винятком двох дружин, усі інші заявниці були вдовами.

За адміністративними центрами та повітами:

- Сімферопольський повіт: абсолютний лідер за кількістю деталізованих справ. Згадується як сам Сімферопольський комітет, так і пряма приналежність до повіту.
- Євпаторійський повіт: згадується у зв'язку з Євпаторійським комітетом і масовими скаргами на нього, а також щодо втрат у самому місті та повіті під час окупації.
- Перекопський повіт: 1 згадка (Перекопський дворянський комітет, Муртаза Мурза Балатуков).
- Ялтинський повіт: 2 згадки (Ялтинський комітет, поміщик Ялтинського повіту).
- Бахчисарай (місто): мінімум 8 прямих згадок мешканців міста та Бахчисарайської Ратуші.
- Міста без повітів: Керч (1 справа) , Балаклава (1 справа), Одеса (як центр прийняття рішень).

Конкретні населені пункти (села, долини, річки):

- с. Таш Басти: найбільша концентрація справ щодо вирубки фруктових садів військами на позиціях.
- с. Шкелі (Байдарська долина): справа щодо передачі землі мурзи поручнику.
- с. Ідешелі: 2 справи поселенців щодо реквізиції волів.
- с. Сурен (Сюйрен): 2 справи про розорення.
- Інші згадані села (по 1-й справі): с. Куяш, с. Костел, с. Сакава, с. Кмоба Кари, с. Конішкое (по р. Альмі), с. Толе, с. Таубазар.

- Дачі та долини: Адим Чокрак (Королезька дача), Качинська долина, р. Кабарені (Кабарли).

- Волості: Альмінська волость (Бінок Яславська сборня)

Отже, серед прохачів представлені всі верстви кримськотатарського населення, що закономірно, оскільки війна стала спільним тягарем для суспільства. Проте ключовим є питання результативності цих звернень. Аналіз 33 віцілих справ свідчить, що за жодною з них не було призначено виплат, незалежно від соціального стану заявника та дати подачі заявок.

У справах напряду видно різницю відношення влади до різних соціальних верств. Дворянські запити часто перепроверялися, а самі дворяни мали можливість не тільки надіслати жалобу до повітових комітетів, головного комітету в Одесу, чи Таврійського губернатора, Новоросійського генерал-губернатора, а й навіть листа на ім'я імператора¹⁰. Запити ж до міщан та особливо селян далі повітового комітету зазвичай не доходили. Духовенству характерні більші втрати під час війни, але ніякого особливого відношення до цього стану у місцевої влади не простежуються.

Справи чітко локалізуються за повітами, волостями та конкретними населеними пунктами. Головною причиною невидачі виплат жителям Євпаторійського повіту було перебування цих татар в окупованій союзними військами територіях, в основному Євпаторійського повіту. Там російською владою було зафіксовано більшість випадків колабораціонізму і за наказом Строганова від 21 листопада 1856 р. за № 11706 зазначалося, що «Землевласники та домогосподарці у м. Євпаторії, які добровільно перейшли на бік ворога і залишили належні їм у повіті маєтки, а також і ті, хто через сумніви у зв'язках із ворогом були вислані до внутрішніх губерній Росії, не мають права на допомогу за зазначеними втратами під час минулої війни»¹¹. Прикладом є справа Ефенді Аджи Оглу, котрий оцінив свої втрати у 7 750 руб. у повіті та 3 000 руб. в Євпаторії, але отримав відмову, бо перебував в Євпаторійському суді по підозрі у колабораціонізмі¹².

Також із справ відомо про складання як мінімум двох спеціальних списків татар котрим вказано не видавати виплату: 1. Татарам, що залишилися в окупованій союзниками Євпаторії; 2. Список осіб 209 татар, міщан, поселен і духовного звання котрим відмовили у виплаті за достатністю власних коштів. Цікавою у цьому контексті була справа євпаторійського містянина, що проживав у с. Костеле Усеїна Осман Оглу, що був виселений російськими війська на 25 верст від берега у 1854 р. (в листопаді чи в грудні – *Авт.*) та втратив усе своє господарство, яке він оцінив у 1 375 руб.¹³ Не дивлячись на те, що на окупованих теренах він знаходився не більше 3 місяців, він вже був у списках євпаторійської поліції, що стало підставою для невидачі йому виплат¹⁴.

Прикладом відмови у зв'язку із заможністю є справа вдови підполковника Біаль Сулман Балатукової. У прошенні вона пише, що Королезькі володіння були зайняті, спустошені частково військами, з Євпаторійських володінь пішли усі селяни через що вона

¹⁰ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 914. 1860 р. 9 арк.; ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 899. 1860 р. 5 арк.; ДАОО. Ф. 1. Оп. 239. Спр. 544. 1859-1863 рр. 8 арк.

¹¹ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 190. 1857-1859 рр. Арк. 5

¹² Ibid. Арк. 7.

¹³ Маркевич А.И. Таврическая губерния во время Крымской войны... С. 44; ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 403. 1858-1859 рр. Арк. 1.

¹⁴ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 403. 1858-1859 рр. Арк. 5.

повністю втратила дохід, а відповіді на минуле прошення так і не було¹⁵. Як ми бачимо, дані списки повністю ігнорували реальне положення справ у поміщицьких господарствах і можливо були сформовані на основі до воєнного часу чи великих пожертв під час війни.

У тому ж Королезі було відмовлено у виплаті вдові поручика Джевагер Абдураманчикової. Об'єктами претензій стали володіння у Сімферопольському повіті, зокрема маєток у селищі Адим-Чокрак.

Згідно з матеріалами прохання, після смерті чоловіка майно перебувало під опікою повітового опікунського комітету. Під час бойових дій господарство зазнало тотального розорення: лісові угіддя були повністю вирубані, а майно – розграбоване або розпродане. Це призвело до фактичного банкрутства власниці, яка залишилася з дітьми без засобів до існування. Загальна сума збитків за розорення Королезької дачі оцінювалася у 25 000 рублів; окремо наголошувалося на втраті чверті маєтку при селищі Чокрак.

Після отримання відмови від профільного комітету, заявниця звернулася з апеляцією безпосередньо до Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора С. Строганова. Проте у задоволенні клопотання було відмовлено. Офіційною підставою для відхилення претензій була визнана відсутність достатньої доказової бази, що підтверджувала б прямий зв'язок між воєнними діями та задекларованими втратами¹⁶.

У своїй більшості прохачів ставили перед фактом, що виплати їм не будуть видані. Їхні повторні прошення розглядали як нове та не задовольняли у зв'язку з дедлайном подання заявок, який було встановлено 8 лютого 1858 р. При цьому, зі слів татар, комітети прошення приймали й обіцяли повідомити про рішення. Те, що відповіді від повітових комітетів так і не приходили до прохачів, а також часті випадки відсутності прохань до центрального комітету, може вказувати на проведення цілеспрямованої політики, спрямованої щонайменше на економію державних коштів за рахунок кримських татар, а щонайбільше – на створення умов для витіснення розореного війною автохтонного населення з півострова. Хоча ніколи не можна викреслювати бюрократичні проблеми та просте зникнення документів.

Матеріали прохань дозволяють детально дослідити характер втрат, яких зазнало кримськотатарське населення під час війни, та структуру їхніх компенсаційних вимог. Слід зазначити, що на мою думку вибірки близько 30 збережених справ у котрих представлені татари усіх верств населення достатньо, щоб з великою ймовірністю допускати такі ж ситуації у більшості кримськотатарського населення Криму.

Під час війни господарства татар фактично знищувались переважно постійно російської армії. Основою реквізиційних заходів були вирубка дерев для будівництва укріплень та інших воєнних потреб і конфіскація худоби для забезпечення армії м'ясом, коней і волів для перевезень.

Вирубка дерев грала катастрофічну роль для господарства татар, особливо містян, бо часто сади були основою їхнього економічного добробуту та становили більшість суми оцінених витрат. Як приклад, у Бахчисарайського містянина Джеміля Ебетла Оглу було вирублено увесь сад у числі якого 309 плодovitих дерев. Разом з певною кількістю зерна та сіна оцінка витратам становила 1290 руб.¹⁷

¹⁵ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 592. 1860 р. Арк. 1-3.

¹⁶ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 602. 1860 р. 5 арк.

¹⁷ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 835. 1860 р. 2 арк.

Окремим яскравим прикладом є справи, що стосуються видачі виплат мешканцям с. Таш Басти Сімферопольського повіту. У 1855 р., під час зведення оборонних укріплень на позиціях біля р. Кобарини та селища Таш-Басти, російськими військами було знищено 12 фруктових садів. На основі проведеної на місці оцінки Головнокомандувач Південною армією та військами в Криму князь М.Д. Горчаков ініціював виплату повної компенсації власникам у розмірі 30 550 руб. Відповідне подання, підкріплене описами Таврійського цивільного губернатора, отримало «найвище затвердження» (дозвіл імператора).

Однак згодом, через складні воєнні обставини та загрозу надмірного обтяження державної скарбниці, князь Горчаков змінив порядок виплат. Було прийнято рішення видати жителям Таш-Басти лише частину суми (3 000 руб.), а розгляд питання про повне відшкодування відкласти до завершення війни. Імператор підтримав це розпорядження, наказавши згодом передати загальне питання про компенсації за втрати 1854-1856 років на розгляд Державної ради або Комітету міністрів.

У квітні 1857 р. (згідно з контекстом документа) бахчисарайський міщанин Можли-Амет-Аджи-Мемет Оглу звернувся з проханням про виплату залишку коштів. За його словами, у його саду було вирубано 982 дерева, оцінені у 9 000 руб. (хоча реальна вартість, на думку власника, сягала 15 000 руб.). Попри неодноразові звернення, садівники отримали лише десяту частину призначеної суми, що призвело до їхнього повного розорення¹⁸.

Подальше листування між канцелярією Військового міністерства (генерал-ад'ютант князь Васильчиков 2-й) і генерал-лейтенантом Жуковським виявило бюрократичні затримки: документи про оцінку майна неодноразово пересилалися між відомствами, а подання від жовтня 1856 р. залишилося без вирішення. Щодо питання виплат мешканцям поселення Таш-Басти, П. Коцебу навіть звертався до С. Строганова. Проте відповіддю Одеського та Сімферопольського комітетів була констатація «відсутності розпоряджень зверху»¹⁹.

Підтверджує вказані вище дописи справа, де представлено клопотання Аджи Селіма Османа Гаджи Фезла-оглу²⁰, представника духовного стану, щодо перегляду розміру попередньої допомоги та виплати повної компенсації за збитки, отримані внаслідок Східної (Кримської) війни. Згідно з матеріалами справи, заявник разом із братом отримали лише часткове відшкодування у розмірі 750 і 250 руб. за вирубку садів у селищі Таш-Басти. У проханні акцентується увага на різкому погіршенні матеріального стану родини: якщо до початку бойових дій прохачі належали до найбільш заможних верств місцевого населення, то перебування армії на півострові призвело до втрати всього майна, накопичення боргів і подальшого зубожіння. Заявники оскаржували занижену оцінку втрачених насаджень (700 і 300 руб.), вимагаючи виплати повної ринкової вартості вирубаних дерев у розмірі 7 500 і 2 250 руб. відповідно.

Попри подання повторного клопотання, в якому позивачі апелювали до попередніх обіцянок військового командування відшкодувати повну вартість знищеного майна, офіційна відповідь комітету залишилася незмінною. Адміністрація обмежилася констатацією факту вже здійснених виплат, відмовивши у подальшому задоволенні претензій²¹.

¹⁸ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 170. 1857-1859 рр. Арк. 1-3.

¹⁹ Ibid. Арк. 3.

²⁰ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 408. 1858 р. 6 арк.

²¹ Ibidem.

Відомі й інші випадки подання прохань мешканцями Таш-Басти та навколишніх сіл. Зокрема, дружина колезького асесора Мочинського – Сельме Пічей – та дружина бахчисарайського містянина Усейна Меокдіна-оглу – Умгульсум – подали спільну скаргу. Їхні господарства у селах Толе та Сюйрень були розорені, а збитки оцінювалися у 5 000 руб. Листування з комітетами, генерал-губернатором і навіть звернення на ім'я імператора тривали до 1861 р. Через відсутність коштів для існування сім'я Сельме Пічей опинилася у борговій залежності, а її чоловік потрапив до в'язниці через неможливість виплатити борги.

У відповіді Сімферопольського комітету зазначалося, що клопотання може бути задоволене не раніше, ніж після остаточного вирішення Вищим Урядом загальної справи про надання допомоги особам, які зазнали розорення внаслідок минулої війни у Новоросійському краї. Згодом, у 1863 р., заявників повідомили, що розгляд питання про виплати передано до Міністерства внутрішніх справ, а прохачам знову запропонували зачекати²².

Особливу увагу привертають справи № 831-842. Масив документів, спрямований безпосередньо на ім'я Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора С. Строганова, є показовим джерелом для вивчення спроб кримськотатарського населення захистити свої майнові права на вищому адміністративному рівні після завершення Східної (Кримської) війни.

Першочергову увагу привертає суворя послідовність нумерації справ (№ 831-842). Така серійність у межах одного опису свідчить про те, що ці документи не були поодинокими випадковими зверненнями, а пройшли одночасну реєстрацію в канцелярії комітету.

Ключовим фактором є те, що всі прохання оформлені одним перекладачем і написані одним шрифтом. Це дозволяє висунути обґрунтовану гіпотезу про існування організованого збору заяв. Найімовірніше, мешканці різних селищ Сімферопольського повіту (Таш-Басти, Сюйрень, Ідешелі, Сакава) та міщани Бахчисарая звернулися до фахового посередника або представника місцевої громади, який допоміг їм подолати мовний бар'єр і підготувати документи згідно з імперськими стандартами. Така «пакетна» подача свідчить про спробу колективного захисту інтересів перед загрозою остаточного розорення.

Матеріали справ дають чітке уявлення про характер руйнацій, яких зазнало господарство кримських татар. Серед основних категорій втрат виділяються:

- Тваринництво: систематичне вилучення тяглової сили (воли, коні) та дрібної худоби (вівці). Зокрема, у справі № 832 зафіксовано втрату 4 пар волів і 60 овець²³.
- Садівництво та лісокористування: вирубка фруктових садів («дерева, що приносять плоди») та лісових насаджень була масовою.(спр. 833, 834, 840, 842). Знищення багаторічних насаджень було особливо болючим, оскільки позбавляло господарства можливості швидкого відновлення у наступні роки.
- Продовольчі запаси: вилучення значних обсягів зернового хліба (до 57 чвертей у справі № 835) і сіна свідчить про інтенсивну реквізицію ресурсів військовими контингентами²⁴.
- Житловий фонд: випадки повного розорення будинків разом із торговельними приміщеннями (лавками), що вказує на деструкцію міської інфраструктури Бахчисарая²⁵.

²² ДАОО. Ф. 1. Оп. 239. Спр. 544. 1859-1863 pp. 8 арк.

²³ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 832. 1860 р. 2 арк.

²⁴ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 835. 1860 р. 2 арк.

²⁵ Ibid. Арк. 1.

Суми заявлених збитків варіюються від 130 до 1328 рублів, що для сільського господарства середини 19 ст. було критичним обсягом капіталу.

Попри наявність посередника-перекладача та формально правильне оформлення, всі справи цього блоку отримали негативне вирішення, при чому копіюючи їх із зміною лише імені прохача. Основним інструментом відмови була формальна зачіпка: «несвоєчасне подання прохання» (пропущений термін подачі).

Окремої уваги заслуговує справа Умер Мустафи-оглу²⁶, яка ілюструє системну несправність бюрократичного апарату. Заявник стверджував, що надсилав запит вчасно й отримав обіцянку зворотного зв'язку, проте комітет зрештою заявив, що документи до Одеси «не дійшли», а термін розгляду вже вичерпано.

Висновки. Аналіз матеріалів компенсаційних справ «Головного комітету для надання допомоги жителям Новоросійського краю» дозволяє деталізувати економічну ситуацію в Криму після 1856 року та виявити конкретні адміністративні механізми впливу на автохтонне населення. Вцілілі документи (опис № 230 ДАОО) свідчать про критичний рівень занепаду господарств кримських татар усіх станів – від поселян до дворянства та духовенства.

Основні результати дослідження дозволяють зробити такі підсумки.

Масштаби господарської деструкції. Ключовими чинниками занепаду стали масові реквізиції худоби (волів, коней) і нищівна вирубка фруктових садів для військових потреб, що позбавляло населення основних засобів до існування та можливості швидкого відновлення економічного добробуту.

Системний характер відмов. Результативність звернень кримських татар була нульовою: з уцілілих справ жодна не завершилася призначенням виплат. Основними інструментами відмови слугували формальні зачіпки щодо «пропущених термінів» (навіть за умови вчасної подачі) та посилання на відсутність «розпоряджень зверху».

Адміністративна сегрегація та підозри. Влада запровадила спеціальні обмежувальні списки, що виключали можливість допомоги татарам, які перебували на окупованих територіях (зокрема в Євпаторійському повіті) або підозрювалися у колабораціонізмі. Окремим бар'єром стала відмова у виплатах під приводом «достатності власних коштів».

Вибірковість імперської лояльності. На противагу системним відмовам кримським татарам, влада демонструвала інший підхід до запитів російських дворян. Прикладом є справа поручика Мазуревського (Ялтинський повіт, 1857 р.), якому в якості компенсації за втрати у 5 000 рублів було передано маєток і землі мурзи Халіля Челебі у Байдарській долині (с. Шкелі), що фактично було легалізованим перерозподілом ресурсів на користь лояльних підданих²⁷.

Роль бюрократичного чинника в міграції. Відсутність реальних компенсацій за підтверджені збитки та практика передачі земель емігрантів іншим власникам створювали умови, за яких подальше ведення господарства ставало неможливим. Це дозволяє розглядати діяльність (і бездіяльність) комітетів як додатковий адміністративний чинник, що поглиблював кризу та стимулював еміграційні настрої.

Таким чином, архівні справи опису № 230 відкривають важливу сторону повоєнного

²⁶ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 842. 1860 р. 2 арк.

²⁷ ДАОО. Ф. 1. Оп. 230. Спр. 188. 1857 р. 5 арк.

життя півострова та показують як поєднання економічного виснаження від постойв армії та бюрократичного ігнорування потреб населення стало вагомим елементом загальної картини передумов Великої міграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Державний архів Одеської області. Ф.1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». Оп. 230 «Опись делам Главного Комитета, учрежденного в г. Одессе для оказания пособий жителям Новороссийского края, понесшим потери в войну 1853-1856 годов». 1857-1865 pp.

Література

Бикова Т.Б. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 29. С. 29-65.

Бикова Т.Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 47-67.

Возгрин В.Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма: в 4 т. Т. 2. Симферополь: Къартбаба продакшн, 2014. 940 с.

Гольденберг М. Крым и крымские татары. *Вестник Европы*. 1883. Т. 6, кн. 11 (ноябрь). С. 67-89.

Грибовський В.В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2006. 211 с.

Левицкий Г.П. Переселение татар из Крыма в Турцию. *Вестник Европы*. 1882. № 10. С. 596-639.

Мавріна О.С. Таврійське магометанське духовне правління: невідомі архівні документи до історії створення (1825-1831). *Східний світ*. 2019. № 4. С. 81-102. URL: <https://doi.org/10.15407/orientw2019.04.081>

Маркевич А.И. Таврическая губерния во время Крымской войны. Симферополь: Тип. Таврич. губерн. земства, 1905. 265 с.

Сейдаметов Э.Х. Эмиграция крымских татар в XIX – нач. XX вв. *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 68. С. 30-33.

Сидоров Г. Політика та заходи місцевої адміністрації Російської імперії в Криму щодо кримських татар під час Кримської (Східної) війни (1853-1856 pp.): цілі, реалізація та наслідки. *Чорноморська минушина: зб. наук. пр.* 2025. Вип. 20. С. 62-69.

Хромов А.В. Південноукраїнське козацтво XIX ст.: урядові задуми, проекти, втілення (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXXIX); наук. ред. д.і.н., проф. О.А. Бачинська. Одеса: видавець СПД Бровкін О.В., 2014. 180 с.

Перше надходження – 11.06.2026

Прийнято до друку – 07.07.2026

Оприлюднено на сайті – 31.07.2026